संस्कृतानुसन्धानपद्धतिः – एकं विहङ्गवीक्षणम्

जे.एस्.आर्. प्रसादः,
आचार्यः एवं विभागाध्यक्षः,
संस्कृताध्ययनविभागः,
हैदराबाद् विश्वविद्यालयः

अनुसन्धेयाः केचन प्रश्नाः

- किं प्राचीनभारते विद्वांसः वैज्ञानिकग्रन्थनिर्माणरीतीः जानन्ति स्म?
- किं तैः वैज्ञानिकविषयप्रतिपादने काचित् पद्धतिरवलम्बितासीत्?
- किं प्रत्येकस्य विषयस्य कूलङ्कषविमर्शं ते जानन्ति स्म?
- पूर्वतनानां सिद्धान्तानेव न अपितु समकालीनानां सिद्धान्तानपि ते असमर्थयन्?
- नवीनसिद्धान्तानां विषये तेषां प्रतिपादनशैली कीदृशी आसीत्?
- बुद्धिप्रचोदनेन सह विषयप्रतिपादनं किं रमणीयमपि आसीत्? (Dr. W.K. Lele)

ज्ञानप्रक्रिया

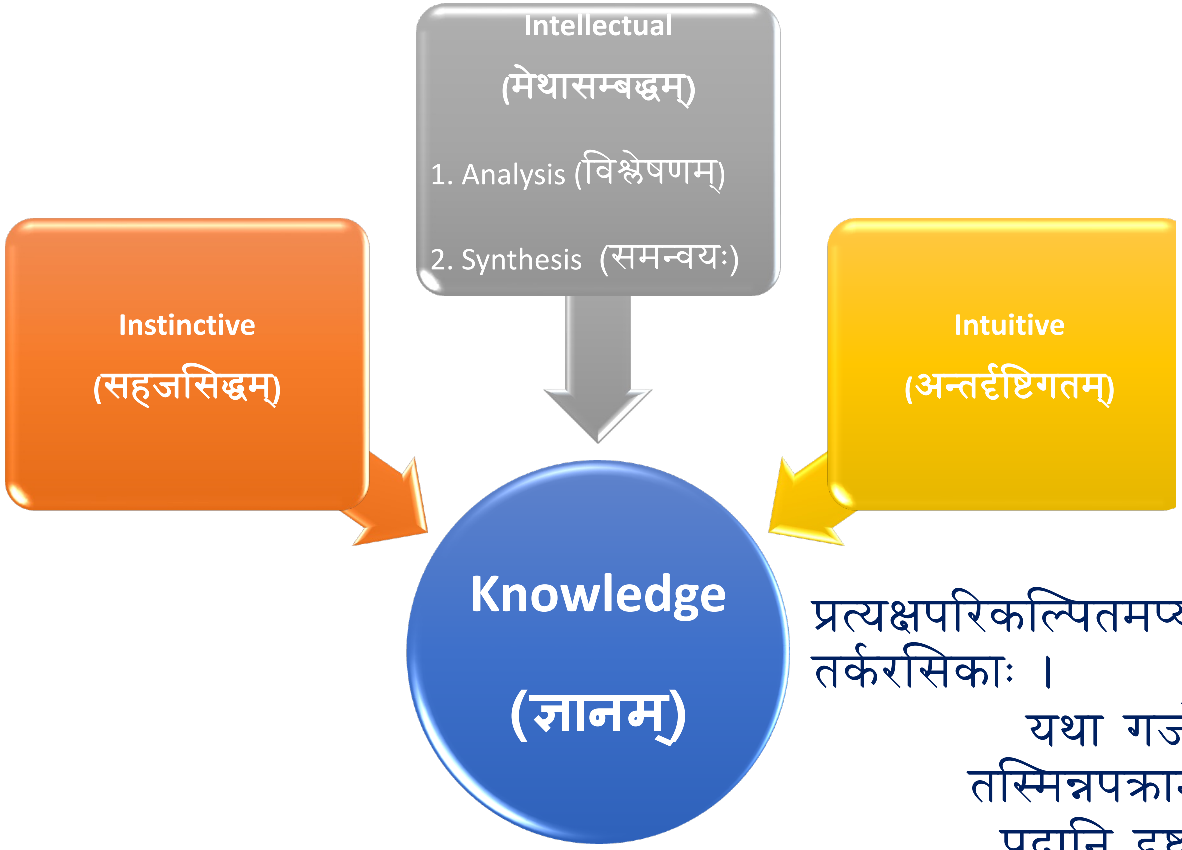

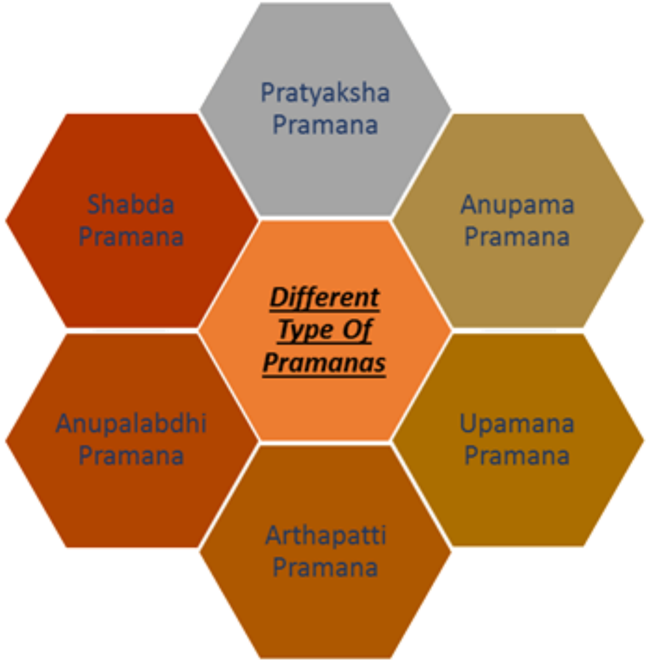

प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थम् अनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः ।

यथा गजो नेति समक्षरुपे
तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति –
स्तयाविधो मे मनसां विकारः ॥शाकुन्तलम् ७.३१॥

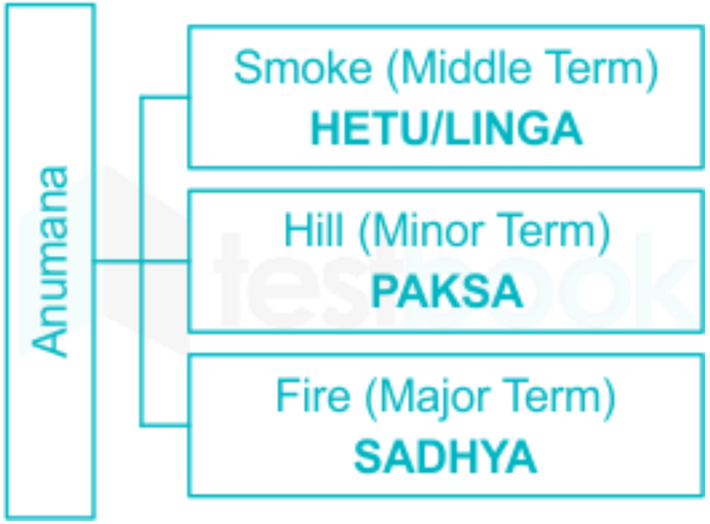

किमनुमानं प्रत्यक्षाद्गरिष्ठम्?

आम् । श्रुति-स्मृति-युक्ति-अनुभवप्रमाणेषु युक्त्यन्तर्गतमनुमानं प्रत्यक्षमतिशेते ।

- तत्र शङ्करभगवत्पादाः कथयन्ति – नेत्रतैमिरिकदोषस्य द्विचन्द्रदर्शनवत् इति ।
- आध्यात्मिकसाधकस्य चतुर्विधलक्षणेषु सदसद्विवेकोऽपि अन्यतमः । अयं युक्त्याधारितः ।

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ।।
(च.सं. १.९.२१)

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।। (गीता १८.६३)

विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छा सिद्धिरेव सा ।। (च.सं. ८.२.२८)

किन्तु तर्कस्य वैयर्थ्यं बादरायणेन प्रतिपादितम् इति चेत् –

तर्काप्रतिष्ठानादपि अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।।ब्र.सू. २।१।११॥

भगवत्पादाः वदन्ति – 'अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह, स एव तर्को प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयः' ।

आधुनिक विज्ञानानुसन्धानेऽपि एतादृश्यैव प्रक्रिया दरीदृश्यते ।

Scientific Method

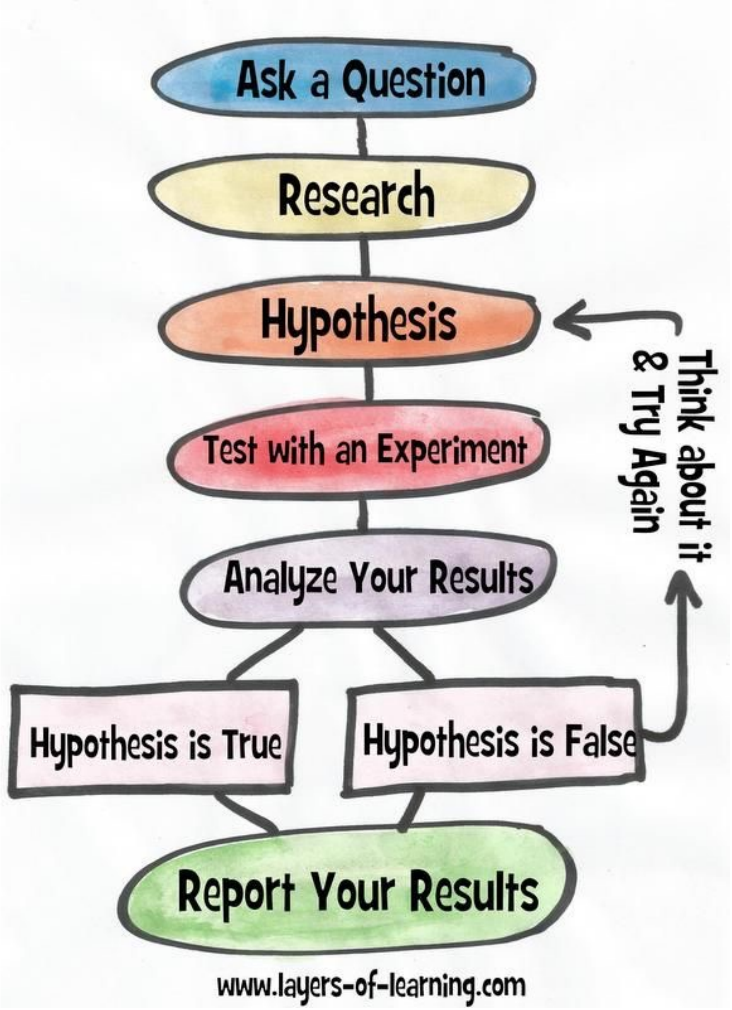

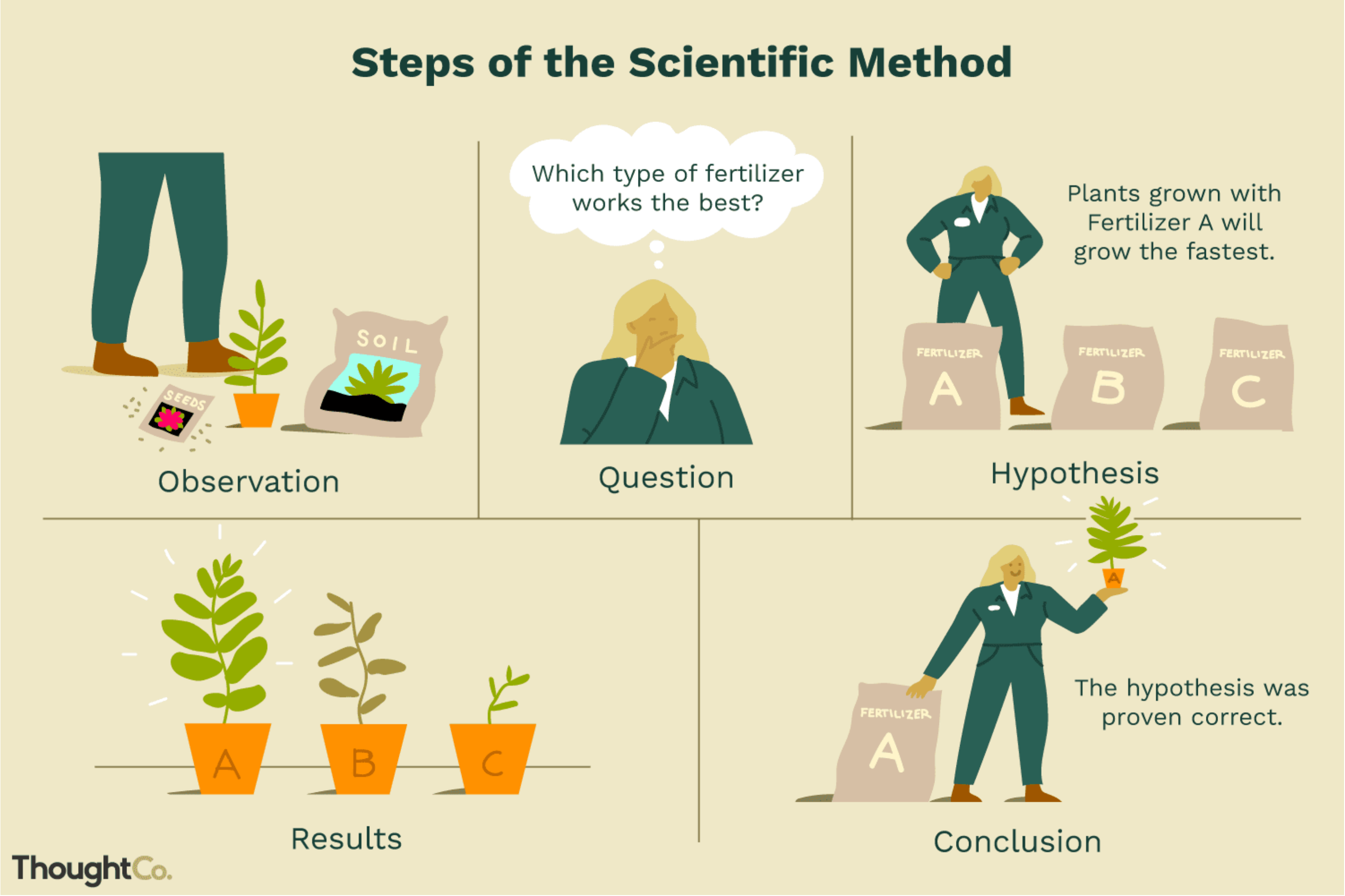

Contd..

Scientists value two types of statements:

- Observational statement - This is a white swan (logicians - ‘existential statements’)
- Universal statements - All swans are white (logicians - universal quantification)
- Things that have been experimental in the past, will be repeated in future - wrong (swans)!

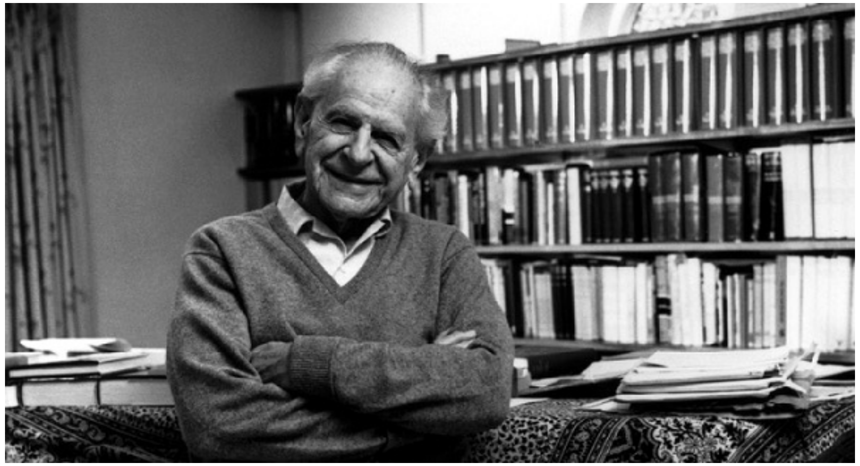

Karl Popper (1902-1994)

- Emphasized logic of falsification - science is about falsification not for verification!
- Newtonian laws/psycho-analysis are non-testable, irrefutable theories
- A theory must be testable, refutable and falsifiable. Irrefutable theories are not scientific. Be open - because your beliefs might be false - Science disconfirms - pseudo science confirms

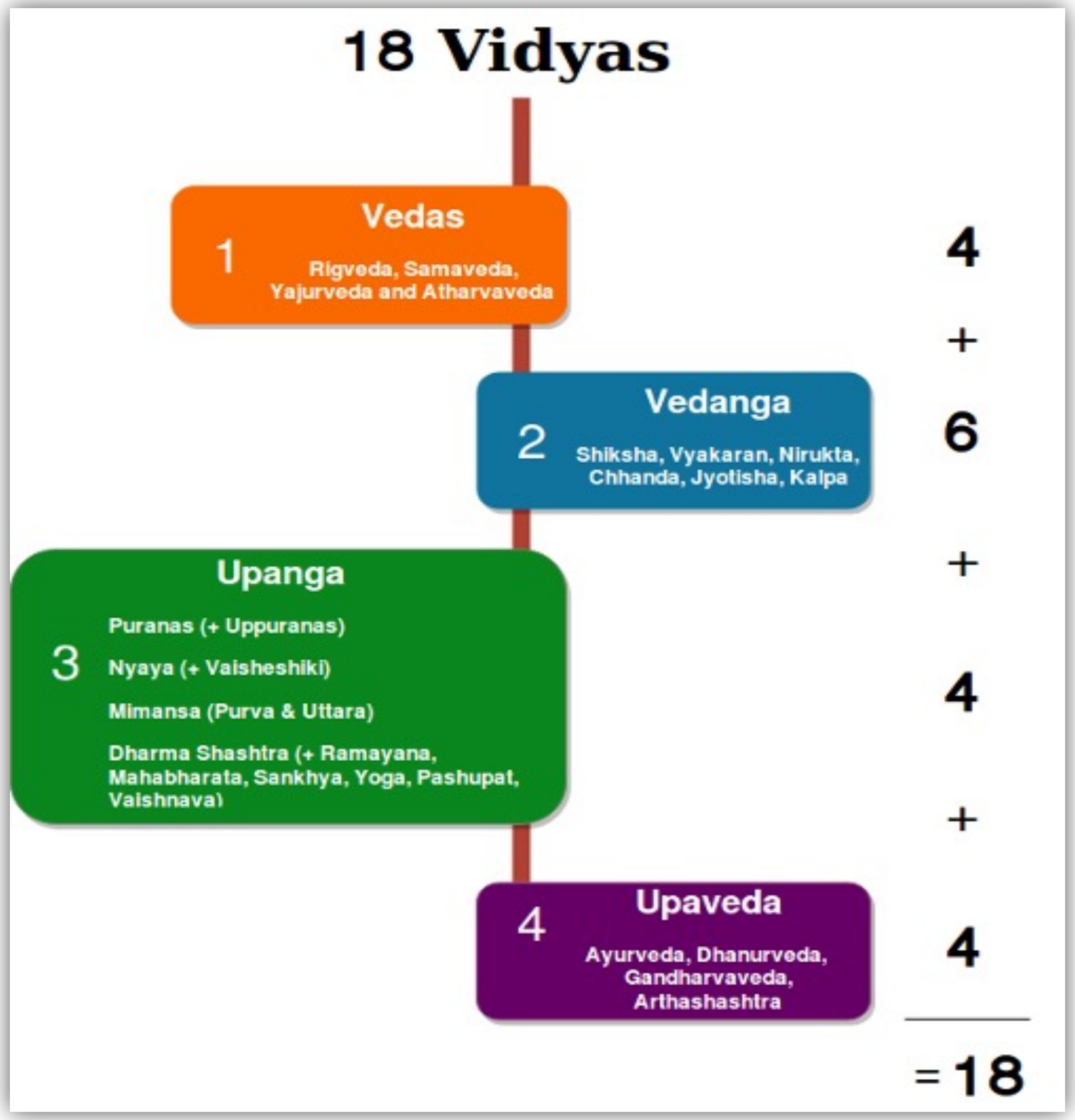

https://hinduism.stackexchange.com/questions/7890/what-are-16-shastras

- अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव तात्पर्यं साक्षात्परम्परया वेति समासेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथा हि-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः ।
- शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति वेदाङ्गानि षट् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपाङ्गानि । अत्रोपपुराणानामपि पुराणेऽन्तर्भावः ।
- वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये, वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायां, महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां धर्मशास्त्रे, मिलित्वा चतुर्दश विद्याः । तथाचोक्तं याज्ञवल्क्येन (१।३)

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

- एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता **अष्टादश विद्या भवन्ति** । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गन्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः । सर्वेषां चाऽऽस्तिकानाम् एतावन्त्येव शास्त्रप्रस्थानानि । अन्येषामप्येकदेशिनाम् एतेष्वेवान्तर्भावात् । (M.S.)

64 ancient arts (चौंसठ कलाएँ)

1) Geet vidya (गीत विद्या): art of singing
2) Vadya vidya (वाद्य विद्या): art of playing on musical instruments
3) Nritya vidya (नृत्य विद्या): art of dancing
4) Natya vidya (नाट्य विद्या): art of theatricals
5) Alekhya vidya (आलेख्य विद्या): art of painting
6) Viseshakacchedya vidya (विशेषकच्छेद्य विद्या): art of painting the face and body with color
7) Tandula-kusuma-bali-vikara (तण्डुल-कुसुमबलिविकार): art of preparing offerings from rice and flowers
8) Pushpastarana (पुष्पास्तरण): art of making a covering of flowers for a bed
9) Dasana-vasananga-raga (दशनवसनांगराग): art of applying preparations for cleansing the teeth, cloths and painting the body
10) Mani-bhumika-karma (मणिभूमिका-कर्म): art of making the groundwork of jewels
11) Sayyan-racana (शयनरचन): art of covering the bed
12) Udaka-vadya (उदकवाद्य): art of playing on music in water
13) Udaka-ghata (उदकाघात): art of splashing with water
14) Citrascha-yoga (चित्राश्च योगा): art of practically applying an admixture of colors
15) Malya-grathana-vikalpa (माल्यग्रंथनविकल्प): art of designing a preparation of wreaths
16) Sekharapida-yojana (शेखरकापीड़योजन): art of practically setting the coronet on the head
17) Nepathya-yoga (नेपथ्यप्रयोग): art of practically dressing in the tiring room
18) Karnapatra-bhanga (कर्णपत्रभंग): art of decorating the tragus of the ear
19) Sugandha-yukti (सुगन्धयुक्ति): art of practical application of aromatics
20) Bhushana-yojana (भूषणयोजन): art of applying or setting ornaments
21) Aindra-jala (ऐन्द्रजाल): art of juggling
22) Kaucumara-yoga (कौचुमारयोग): art of preparing energy medicines
23) Hasta-laghava (हस्तलाघव): art of sleight of hand
24) Vicitra-sakapupa-bhakshya-vikara-kriya (विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकार-क्रिया): art of preparing varieties of delicious food
25) Panaka-rasa-ragasava-yojana (पानकरस-रागासव-योजन): art of practically preparing palatable drinks and and tinging draughts with red color
26) Suci-vaya-karma (सूचीवान कर्म): art of needleworks and weaving
27) Sutra-krida (सूत्रक्रीड़ा): art of playing with thread
28) Vina-damuraka-vadya (वीणाडमरूकवाद्य): art of playing on lute and small drum
29) Prahelika (प्रहेलिका): art of making and solving riddles
30) Durvacaka-yoga (दुर्वाचकयोग): art of practicing language difficult to be answered by others
31) Pustaka-vacana (पुस्तक-वाचन): art of reciting books
32) Natikakhyayika-darsana (नाटकाख्यायिका-दर्शन): art of enacting short plays and anecdotes
33) Kavya-samasya-purana (काव्य समस्यापूरण): art of solving enigmatic verses
34) Pattika-vetra-bana-vikalpa (पट्टिकावेत्रवानविकल्प): art of designing preparation of shield, cane and arrows
35) Taksha-karma (तक्षकर्म): art of spinning by spindle
36) Takshana (तक्षण): art of carpentry
37) Vastu-vidya (वास्तुविद्या): art of engineering
38) Dhatu-vada (धातुवाद): art of metallurgy
39) Raupya-ratna-pariksha (रूप्यरत्नपरीक्षा): art of testing silver and jewels
40) Mani-raga jnana (मणिराग ज्ञान): art of tinging jewels
41) Vrikshayur-veda-yoga (वृक्षायुर्वेदयोग): art of practicing medicine or medical treatment, by herbs
42) Mesha-kukkuta-lavaka-yuddha-vidhi (मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि): art of knowing the mode of fighting of lambs, cocks and birds
43) Suka-sarika-pralapana (शुकसारिका प्रलापन): art of maintaining or knowing conversation between male and female cockatoos
44) Utsadana (उत्सादन): art of healing or cleaning a person with perfumes
45) Kesa-marjana-kausala (केशमर्दनकौशल): art of combing hair
46) Akshara-mushtika-kathana (अक्षरमुष्टिका कथन): art of talking with letters and fingers
47) Mlecchita-kutarka-vikalpa (म्लेच्छित विकल्प): art of fabricating barbarous or foreign sophistry
48) Desa-bhasha-jnana (देशभाषा-विज्ञान): art of knowing provincial dialects
49) Nirmiti-jnana (निमित्तज्ञान): art of knowing prediction by heavenly voice
50) Yantra-matrika (यन्त्र मातृका): art of mechanics
51) Dharana-matrika (धारणमातृका): art of the use of amulets
52) Samvacya (संवाच्य): art of conversation
53) Manasi kavya-kriya (मानसी काव्य-क्रिया): art of composing verse mentally
54) Kriya-vikalpa (क्रियाकल्प): art of designing a literary work or a medical remedy
55) Chalitaka-yoga (छलितक योग): art of practicing as a builder of shrines called after him
56) Abhidhana-kosha-cchando-jnana (अभिधानकोष-छन्दोज्ञान): art of the use of lexicography and meters
57) Vastra-gopana (वस्त्रगोपन): art of concealment of cloths
58) Dyuta-visesha (द्यूतविशेष): art of knowing specific gambling
59) Akarsha-krida (आकर्ष-क्रीड़ा): art of playing with dice or magnet
60) Balaka-kridanaka (बालक्रीड़नक): art of using children's toys
61) Vainayiki vidya (वैनयिकी विद्या): art of enforcing discipline
62) Vaijayiki vidya (वैजयिकी विद्या): art of gaining victory
63) Vaitaliki vidya (वैतालिकी विद्या): art of awakening master with music at dawn
64) Vyayama Vidya (व्यायाम विद्या): art of exercises and yoga

ज्ञानपरम्परा

1. **Commentary (वृत्तिः/व्याख्यानम्)**

कात्यायनः (3rd B.C),

पतञ्जलिः, काशिकाकारः

2. **Recension (संस्करणम्)**

- चन्द्रव्याकरणम् (5th AD), बौद्धानाम् अष्टाध्यायी

3. **Redaction (प्रतिसंस्करणम्)**

सिद्धान्तकौमुदी, लघु.सि.कौ.,

4. **Adaptations**

हेमशब्दानुशासनम् (11th AD), रामायणं लोकभाषासु...

5. **Translations**

- Many from 14th C. onwards!

6. **Popular exposition**

कथाप्रवचनपरम्परा

7. **Re-creation**

- भासनाटकचक्रम् इत्यादि ।

ग्रन्थप्रणयनविभागः

Panini has distinguished 4 classes of literature authorship and status as discourses of knowledge –

- दृष्टम् (4.2.7 दृष्टं साम) । क्रुञ्चेन दृष्टं क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम्
- प्रोक्तम् (तेन प्रोक्तम् 4.3.101) – प्रकर्षेण उक्तम् प्रोक्तम् इत्युच्यते, न तु कृतम् । पाणिनीयम्। आपिशलम्। काशकृत्स्नम् ।
- उपज्ञातम् (4.3.115 विना उपदेशं ज्ञातम्) । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम्।
- कृतम् (अधिकृत्य कृते ग्रन्थे 4.3.87, 116) – सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । ययातिमधिकृत्य 'यायातः'

व्याख्यानपरम्परा

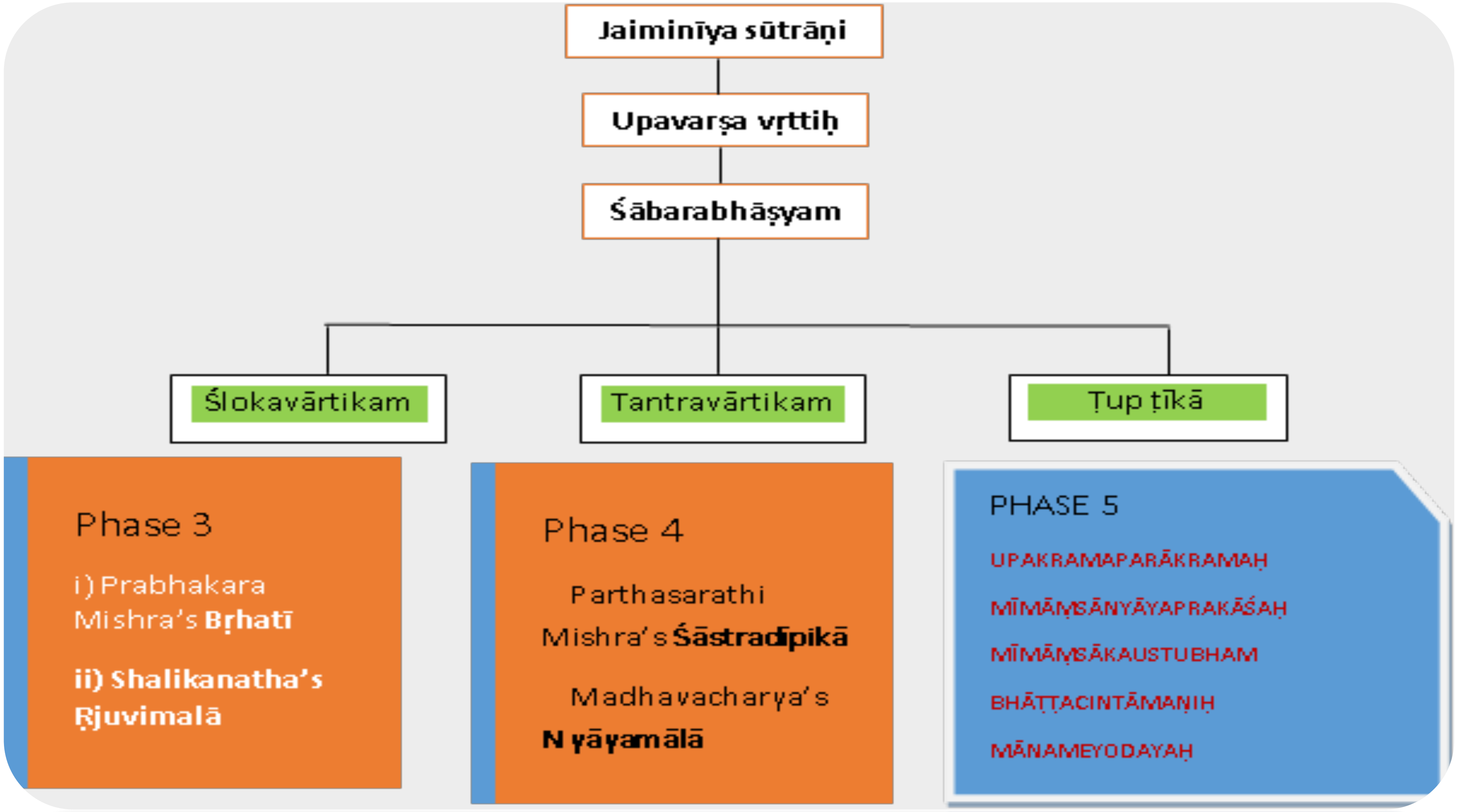
Jaiminīya sūtrāṇi
Upavarṣa vṛttiḥ
Śābarabhāṣyam
Ślokavārtikam
Tantravārtikam
Ṭup ṭīkā
Phase 3
i) Prabhakara Mishra's Bṛhatī
ii) Shalikanatha's Ṛjuvimalā
Phase 4
Parthasarathi Mishra's Śāstradipikā
Madhavacharya's N yāyamālā
PHASE 5
UPAKRAMAPARĀKRAMAḤ
MĪMĀṂSĀNYĀYAPRAKĀŚAḤ
MĪMĀṂSĀKAUSTUBHAM
BHĀṬṬACINTĀMAṆIḤ
MĀNAMEYODAYAḤ

वाद-प्रतिवादपरम्परा

Nyaya commentary tradition

- Nyāya sūtram
- Nyāya bhāṣyam
- Nyāya vārtikam
- Nyāyavārtika tātparya ṭīkā
- Nyāyavārtika tātparya ṭīkā pariśuddhi
- Nyāyamañjarī
- Ātmatattva Viveka, Bauddhadhikkāra

Buddhist commentary tradition

- Mādhyāmika kārikā – Nagarjuna (150AD)
- Pramāṇa samuccaya – Dinnaga (4c)
- Pramāṇa vārtikam – Dharmakirti (7c)
- Madhyamālaṅkāra – Santa Rakshita (12c)
- Nyāya bhūṣaṇam – Bhasarvajna (12c)

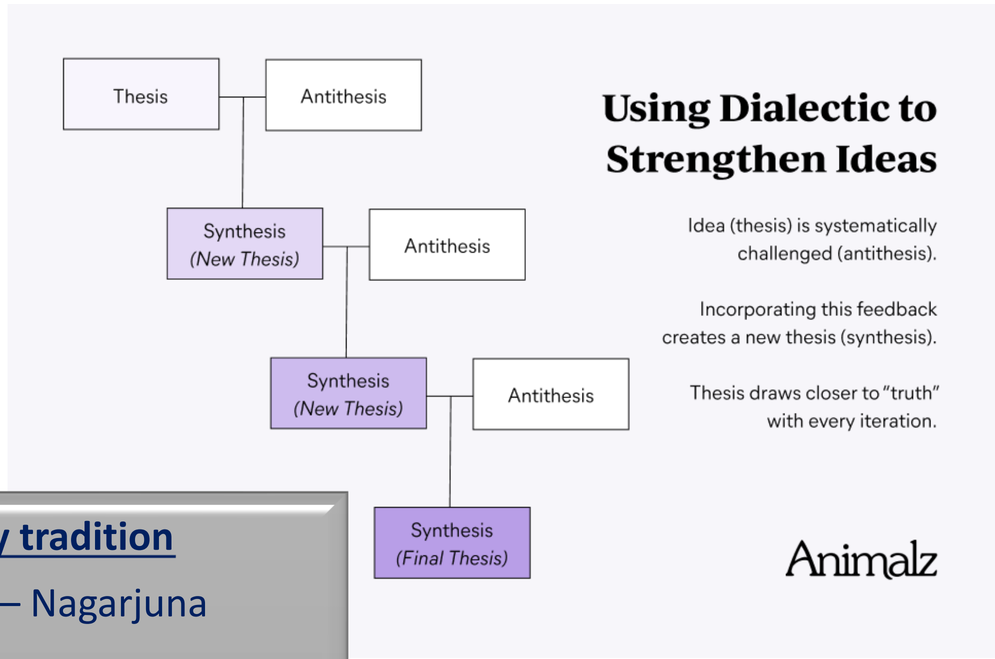

सुगतो यदि सर्वज्ञः...

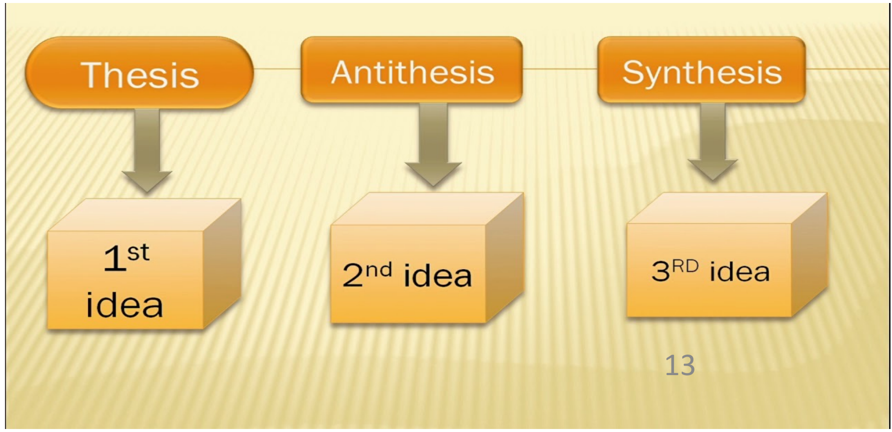

पाश्चात्यसिद्धान्ताः

- Cartesian Intellectualism (mind, matter, God and Humans)
- Continental philosophy (intuition vs observation)
- Analytical philosophy (formal logic & maths)
- Rationalism (logic)
- Empiricism (sense perception)

Philosopher’s Tooth – Francis Bacon!

बालुकायन्त्रपद्धतिः

- समस्या/संशोधनविषयकप्रश्नः
- विषयसङ्कोचः – अनुशीलनम्
- कार्यप्रवृत्तिः
- निरीक्षणम्
- विषयविश्लेषणम्
- निगमनं प्रति...
- विषयव्यापृतिः

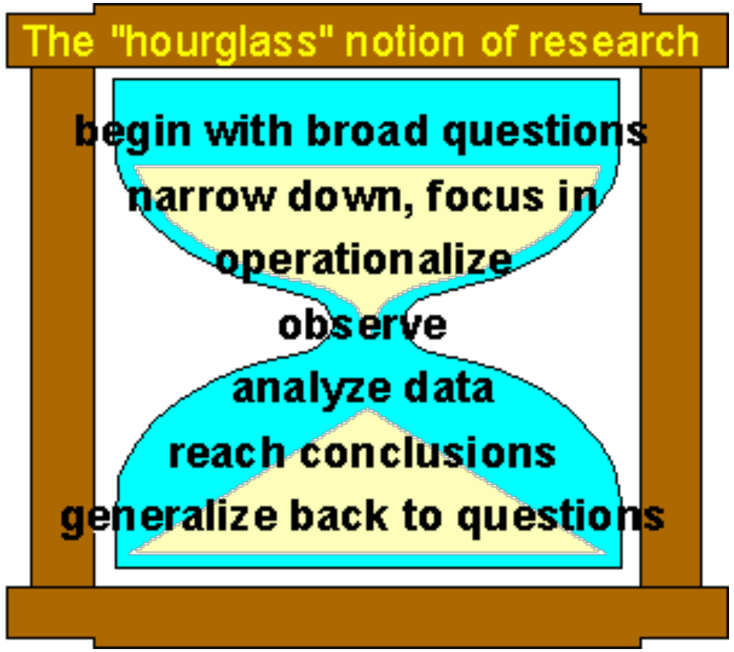

अनुसन्धानपद्धतिः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री', अनुसंधानसंस्थानसदस्यो
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

यद्यप्यनुसन्धानम्, अन्वेषणम्, शोधः, गवेषणादयः शब्दा रिसर्च (Research) इत्याङ्गलशब्दस्यानुवादपरिणामाः ; भारते वर्षे तु भाष्यम् (चूर्णिः), व्याख्या, समालोचना, टीकाटिप्पण्यादयः प्रचलितचराः; ऋष्यृणत्वाद् अध्ययनम् अध्यापनं च; चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति[१]; नैषधमहाकाव्येऽपि चातुर्विध्यं विद्यायाः[२], तथापि पाश्चात्त्यरिसर्चकलाऽभावे तादृशी नैव, किन्तु ततोऽपि श्लाघ्यतमा पद्धतिर्भारते चिरात् समधिगम्यते । मन्त्रदृष्टृत्वं मुनित्वं च नाम मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणम् । वेदादयो मन्त्रदृष्टृत्वस्योदाहरणम्, सूत्रादयश्च मुनित्वस्य निदर्शनम् । व्याकरणन्यायमीमांसावेदान्तादिसूत्रग्रन्थेषु प्रकृष्टतमं तथाकथितमनुसंधानम् । पाश्चात्यपद्धत्यनुरूपं यदनुसंधानं नाम तत् कला-(Technique)-रूपम् । तत्र निबन्धलेखनपद्धतिर्भजते कानिचन वैशिष्ट्यानि ।

संस्कृतसाहित्येऽनुसंधानशब्दस्यार्थाः—विचारः, संयोगः[३], गवेषणा[४], अनुसरणमित्यादयः । संहितासु महाभाष्ये चानुसंधानशब्दो नैव प्रयुक्तः । मनुस्मृतावनुसंधानं नाम विचारः[५] ।

अधिकरणम् - ग्रन्थहृदयम्

- अथातो ब्रह्मजिज्ञासा – वेदान्तदर्शनम्
- अथातो धर्मजिज्ञासा – मीमांसादर्शनम्
- अथ योगानुशासनम् – योगदर्शनम्
- अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः – साङ्ख्यदर्शनम्
- अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः – वैशेषिकदर्शनम्
- प्रमाण-प्रमेय-संशय...निश्श्रेयसाधिगमः – न्यायदर्शनम्
- अथातो सर्वभूतचिन्ताशरीरं व्याख्यास्यामः – चरकसंहिता

Adhikaraṇam

अधिकरणम्

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

प्रयोजनं सङ्गतिश्च प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ।।

- एकार्थप्रतिपादक-पञ्चाङ्गबोधक-वाक्य-समुदायः ।
- अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता । (च.सं)
- अधीयतेस्मिन्ननेन वा अर्थविशेष इत्यध्यायः – सामान्येनोक्तमप्यर्थजातं यद्बलाद्विशेषेणोपस्थाप्यते तदधिकरणम् (अ.सं.)
- अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावयाश्च (अष्टा. 3.3.112) - अध्यायाऽदयः शब्दाः घञन्ता निपात्यन्ते। पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते। अहलन्तार्थ आरम्भः। अधीयते अस्मिन्निति अध्यायः। नीयत अनेन इति न्यायः। उद्युवन्ति अस्मिन्निति उद्यावः। संह्रियन्तेऽनेन इति संहारः। आध्रियन्ते अस्मिन्निति आधारः। आवयन्ति अस्मिन्निति आवायः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अवहारः। (काशिका)

1. विषयः - स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (विचारार्हं वाक्यम्) ।

2. विशयः – अध्ययनं किम् अक्षरग्रहणमात्रम् उत अर्थग्रहणमात्रम्? (अस्य अयम् अर्थः अस्ति वा न वा ?)

3. पूर्वपक्षः – अक्षरग्रहणमात्रम् (प्रकृतार्थ-विरोधि-तर्कोपन्यासः) ।

& उत्तरपक्षः – अर्थज्ञानसहित-अक्षरग्रहणम् (सिद्धान्तानुकूल-तर्कोपन्यासः) ।

4. प्रयोजनम् – प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते ।

5. सङ्गतिः – अनन्तराभिधानप्रयोजक-जिज्ञासाजनक-वाक्यविषयत्वम् ।

Quest for research

1. किं कर्तव्यताजिज्ञासा (उपनीतस्य) – What I am supposed to do now (after sacred thread ceremony)?

- स्वाध्यायोध्येतव्यः इति श्रुत्या अध्ययनकर्तव्यता बोध्यते ।

2. अर्थजिज्ञासा (पठितश्रुतेः) – How to interpret contextual meanings?

- शीक्षादिषडङ्गशास्त्राध्ययनेन पदपदार्थसम्बन्धं गृहाण ।

3. गृहीतपदपदार्थसङ्गतिक-जिज्ञासा (ज्ञातवेदाङ्गकस्य) – How to determine the vākyārthanirṇaya?

- मीमांसादिशास्त्राध्ययनेन । यथा सन्दिग्धे तु वाक्यशेषात् इत्याद्यधिकरणोक्तन्यायैः ।

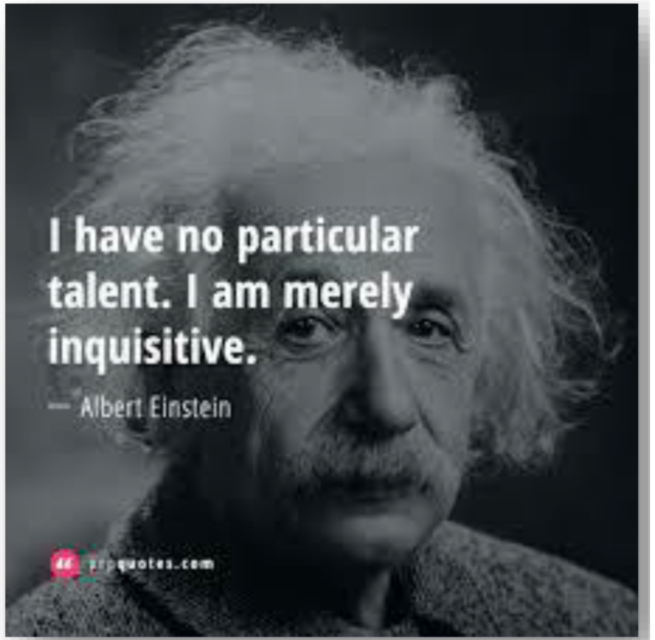

Anvaya technique

- पद्यस्य गद्यकरणम् । = converting poetry to prose
- Based on Chandas
- Two types of Anvaya is in practice – 1. Daṇḍānvaya and 2. Khaṇḍānvaya

कर्ता

गौणकर्म

मुख्यकर्म

मुख्यक्रिया इति शुद्धवाच्यार्थबोधः अन्वयः – दण्डान्वयः ।

प्रतिज्ञावाक्यपुरस्सरेण प्रश्नपूर्वकम् उत्तरभावेन पदानाम् अन्वयः – खण्डान्वयः ।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसङ्ग्रहः ।।

दण्डान्वयः

मया अन्नम्भट्टेन हृदि विश्वेशं निधाय गुरुवन्दनं च विधाय बालानां सुखबोधाय तर्कसंग्रहः क्रियते ।

खण्डान्वयः

मया अन्नम्भट्टेन तर्कसंग्रहः क्रियते । (प्रतिज्ञा)

- किं कृत्वा? निधाय
- कं निधाय? विश्वेशं
- कुत्र? हृदि
- पुनः किं कृत्वा? विधाय
- कं? गुरुवन्दनम्
- कस्मै प्रयोजनाय? सुखबोधाय
- केषां? बालानाम्

अनुबन्धचतुष्टयम् – four fold connections

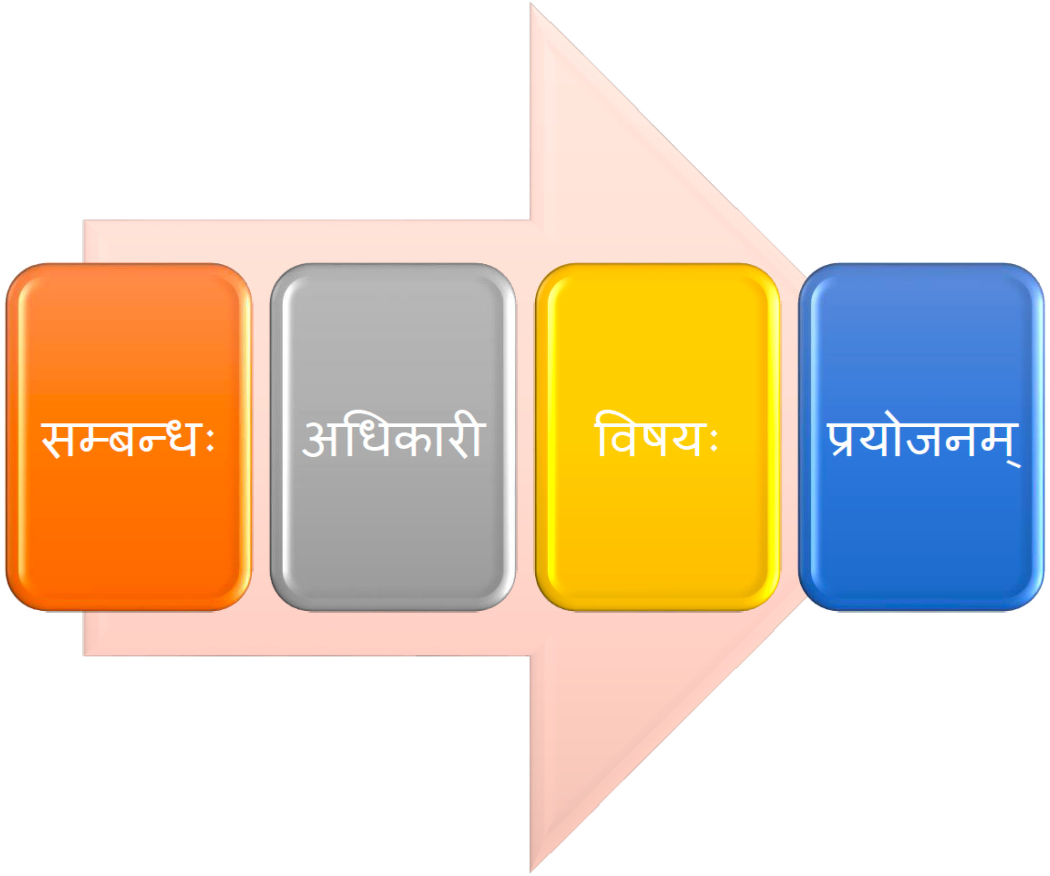

- ग्रन्थाद्यध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजक ज्ञानानुकूलविषयत्वम् – अनुबन्धत्वम् ।

सम्बन्धश्चाधिकारी च विषयश्च प्रयोजनम् ।
विनानुबन्धं ग्रन्थादौ मङ्गलं नैव शस्यते ।।

What is the relation?
Who is the adhikārī?
What is the content?
What is the purpose?

सिद्धान्तवैविध्यम्

न्यायदर्शनानुसारं सिद्धान्तः चतुर्विधः । तच्च -

1. समानतन्त्रसिद्धान्तः
2. प्रतितन्त्रसिद्धान्तः
3. अधिकरणसिद्धान्तः
4. अभ्युपगमसिद्धान्तः

सिद्धान्तः – अर्थस्य निश्चयः ।

Investigating real nature of the padārthas in shastras is called a 'siddhānta'. This is quest for knowledge in search of truth. Pramānas help us in investigating the truth of the absolute reality.

1. सर्वतन्त्रसिद्धान्तः – a theory which has been accepted in respective shastras and also that is not against opponent schools of philosophy – घ्राणेन्द्रियम्, पृथिवी इत्यादि ।
2. प्रतितन्त्रसिद्धान्तः – a portion of the philosophers only accept. Ex: concept of the soul

नैयायिकाः	साङ्ख्याः
आत्मा	
सगुणम्	निर्गुणम्
कर्तृत्वमस्ति	न किञ्चित्कर्तृत्वम्
चैतन्याश्रयम्	चैतन्यरूपम्

- अधिकरणसिद्धान्तः – Establishing a theory by which other theories are also established. Ex: soul is other than organs. We cognize through senses and cognition is a quality of the soul. 'योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामि ।' This kind of cogniton is possible only through the soul. By this, senses are also established and multiplicity of senses is known.

Another example in this category is the 'pastry of sesame seeds' – तिलतैलात् तिलपिष्टस्य सिद्धिः ।

- अभ्युपगमसिद्धान्तः – By joining relevant connectors, an untold concept is unveiled. Ex: '*manas*'. Nowhere *manas* is specified as an indriya but it has been specified as the means of cognition. आत्मा मनसा संयुज्यते....

सङ्गतयः

सङ्गतयः (पूर्वमीमांसायां)–

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।
शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ।।
(जै.न्या.वि./वै.न्या.मा.)

1. शास्त्रसङ्गतिः
2. अध्यायसङ्गतिः
3. पादसङ्गतिश्चेति

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ॥ समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥ ४ ॥

सङ्गतिलक्षणम् (न्याये) –
अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वम् ।

- सङ्गतयः षोढा (न्याये)-

1. प्रसङ्गः
2. उपोद्घातः
3. हेतुता
4. अवसरः
5. निर्वाहकैक्यसङ्गतिः
6. एककार्यत्वसङ्गतिः

‘चिन्तां प्रकृतसिदध्यर्थाम् उपोद्घातं विदुर्बुधाः’

- The fact that is said to present the main subject is called the upodghāta saṅgati.
- It is an introduction to the subject.
- “It applies to that part of a discourse that prepares the reader for the body of a work by imparting to him what is necessary for his understanding of what follows.” (Sangati by N. Veezhinathan)

‘सर्वरसमपि च सात्म्यमुपपन्नः प्रकृत्याद्युपयोक्त्रष्टेमानि सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत(Vi. 1.20)

“The use of all the rasas collectively is considered superior, those that use only one rasa are considered inferior, while all scenarios that lie between these two are considered medium. Effort should be made to gradually move up from the inferior and the medium types of Sātmya to the superior type. Even if one has achieved the superior Sātmya or is habituated of using all the rasas collectively, the individual should strive to abide by the factors of dietetics and nutrition.” (https://www.carakasamhitaonline.com/index.php?title=Rasa_Vimana)

- In the above example, eight specific factors determining the proper diet are mentioned. Here, the diet method is the main subject; the description of the rasa is its ***upodghāta***.

Table 5
Pancavayava vakya v/s Research reporting.

Components in Pancavayava-vakya	Definition/meaning (Nyayasutra 1/1/36)	Comparable items in research reporting
Pratijna	A declaration stating the presence of result (Sadhya) where it is tested (Paksha)	Statement of hypothesis[a]
Hetu	Evidences to prove the result	Stating the evidences in the form of findings and observations[b]
Udaharaṇa	Example which is known to possess the property to be established	Previous studies dealing with the similar outcomes or findings
Upanaya	Connective analysis of the findings with examples quoted	Interpretation of data; discussion with previous findings; statistical analysis; testing of hypothesis
Nigamana	Restating the initial statement after justification with evidence	Summarizing the results, accepting the hypothesis

[a] Usually prefaced with the background and essentiality of study.
[b] Stated along with materials and methods to derive findings.

Table 1: Categories of Tantrayukti as per applicability

Sr.No.	Applicability	Tantrayukti
1	Basic structure of text	Prayojana, Adhikarana, Vidhana , Yoga, Uddesha, Nirdesha
2	Statements of theories, principles and rules	Niyoga, Apavarga, Vikalpana, Upadesha , Swasandnya,Nirnaya, Prasanga,Ekanta,Anekanta,Viparyaya
3	Explanation and elaboration of Various concepts	Nirvachana , Purvapaksha, Anumata, Vyakhyana, Nidarshana,Hetvartha, Apadesha, Atidesha, Uhya
4	Precise editing and style of expression	Vakyashesha, Arthapatti, Samucchaya,Padartha, Ateetavekshana, Anagatavekshana,Predesha, Pratyutsara, Uddhara, Sambhava

ana etc.

Table 1: *Tantrayukti* vis-à-vis Research terminology

Sr. no.	*Tantrayukti*	Research terminology
1	*Adhikaran* (Subject matter)	Research area/topic
2	*Yoga* (Proper arrangement)	Scientific writing
3	*Hetwartha* (Extension of argument)	Reference
4	*Uddesha* (Concise statement)	Abstract
5	*Nirdesha* (Descriptive statement)	Whole article
6	*Pradesha* (Partial enunciation)	Sampling
7	*Pradesha* (Determination of present from past)	Retrospective study
8	*Prayojana* (Purpose)	Aims and Objectives
9	*Upadesha* (Authoritative instructions)	Research guidelines
10	*Apadesha* (Reasoning a statement)	Discussion
11	*Atidesha* (Determination of future event)	Hypothesis
12	*Arthapatti* (Implication)	Discussion
14	*Prasanga* (Repetitive)	-
15	*Purvapaksha* (Question with objection)	Research question
16	*Nirnaya* (Final decision)	Conclusion/result
17	*Ekanta* (Categorical statement)	Conclusion
18	*Viparyaya* (Inferring the opposite)	Opposite Implication
19	*Apavarga* (Exception)	Exclusion criteria
20	*Vidhana* (Order of sequence)	Writing methodology
21	*Anumata* (Confession)	Informed consent
22	*Vyakhyan* (Detail explanation)	Review of literature
23	*Samshaya* (Doubt/Contrary)	Bias
24	*Atitavekshana* (Retrospective reference)	Referencing
25	*Uhya* (Logic/deduction)	Discussion
26	*Samucchaya* (Grouping)	Data collection
27	*Pratyutsara* (Refuting other's view)	Discussion
28	*Uddhara* (Establishing own view)	Discussion
29	*Sambhava* (Possibility)	Probability
30	*Sanniyoga* (Dictate)	Positive correlation/inference

तन्त्रगुणाः

sumahad-yaśasvi-dhīrapuruṣa-sevita	literature review
Arthabahula	Immensely meaningful words used to research the aim and objective parts
Āptajanapūjita	Endorsed by the authority
Trividha-śiṣya-buddhihita	An easy explanation for three types of students
Apagata-punarukta-doṣa	Non-repetition of concepts
Ārṣa	Ancient authority – properly cited
Supraṇīta-sutra-bhāṣya-saṅgraha-krama	well structured details
Svādhāra	Attractive title
Anavapatitaśabda	non-colloquia
Akaṣṭaśabda	Do not have difficulty in pronouncing words
Puṣkalābhidhāna	Meaningful sentences
Kramāgatārtha-arthatattva-viniścayapradhāna	Logical presentation
Saṅgatārtha	Cohesive
Asaṅkula	Non-complicated
prakaraṇaṃ	Classified in chapters
Āśuprabodhak	Using simple words
Lakṣaṇavat	True to the fundamental theory
Udāharaṇavat	Presented with good examples

प्रबन्धशीर्षकं कथं स्यात्?

- नामकार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।। ६.१४२ ।।यथा रामाभ्युदयादिः। (सा.द.)

नाम्ना कर्मानुरूपेण ज्ञायते गुणदोषयोः ।
काव्यस्य पुरुषस्येव व्यक्तिः संवादपातिनी ॥ ३८ ॥ (औ.वि.च.)

काव्यस्य कर्म औचित्यं तेन नाम्ना पुरुषस्येव गुणदोषव्यक्तिः संवादिनी ज्ञायते । भवः (भवति जगदस्मात्) – हरः (हरति, विनाशयति जगत्)

मूल्याङ्कनम्

प्रतिपादितसिद्धन्तस्य मूल्याङ्कने दशात्रयं भवति ।

1. उद्देशः – नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनम् । यथा द्रव्य-गुण-कर्मेत्यादि ।
2. लक्षणम् – दोषत्रयरहितं स्यात् । यथा पृथिव्याः गन्धवत्त्वम् ।
3. परीक्षा – साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् ।

Let’s consider a few examples..

क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे नृपाः ।
किं नु वालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ।।

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।
प्राशनात् पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ।।

अनुसन्धानपद्धतौ उपलभ्यमान ग्रन्थाः

1. Anusandhāna Paddhati (1969) by Prof. Bhagirath Prasad Tripathi and 2. Anusandhāna pravidhi prakriyā (Ed. 1986) by Dr. Nagendra) these were mostly translations of the western books into Sanskrit but not vice versa.
2. Few books like, Research in Sanskrit (1993) by Prof. K.V. Sarma, Splendor of Sanskrit Research (2015) by Dr. Satyavrat Varma, are a mere resource on references and bibliographies and talks about textual criticism, respectively.
3. Elements of Sanskrit Research Methodology (1992) by Prof. Kesab Chandra Dash, Saṃskṛt śodh pravidhi (2014) by Prof. Prabhunath Dwivedi 'just' address the dissertation writing needs for Sanskrit students.
4. Research in Literature and Language: Philosophy, Areas and Methodology (2018) authored by Dr. H.V. Deshpande - Methodology of Ancient Indian Sciences (2006)

।। धन्यवादः ।।